

KAKO POVEZATI JEZIKOVNI POUK Z RABO

1. Zastavitev problema

Zastavljeno vprašanje je nedvomno temeljno vprašanje teorije jezikovne vzgoje (= jezikovne didaktike). Medtem ko jezikoslovje teži h globinskemu opisu ožjega dela jezikovne dejanskosti, mora jezikovna vzgoja neprestano težiti k celostnemu razvoju učenčevega govora in njegovih sporazumevalnih zmožnosti. V tem prizadevanju je pogosto ukleščena v protisloven položaj: na eni strani je zavezana hitremu uvajanju jezikoslovnih spoznanj v pedagoško prakso, na drugi za ceno jezikoslovne sodobnosti in globine ne sme zanemariti razvoja učenčevega govora. Napetost med omenjenima nalogama je tem večja, v čim večjem nesorazmerju je tudi razvoj posameznih vej jezikovne didaktike: didaktike jezikovnega pouka, sporočanja in književne vzgoje. Medtem ko se pri nas didaktika jezikovnega pouka zadnje desetletje intenzivno razvija, teorija književne vzgoje in sporočanja nekoliko zaostajata. To bi utegnilo imeti neugodne posledice za enakomerno skrb za vsa področja jezikovne vzgoje.

Kako nam pri jezikovni vzgoji uspe povezati jezikovni pouk z rabo, pa ni odvisno samo od naštetih dejavnikov, ampak tako rekoč v največji meri od jezikoslovne teorije same, od tega, ali je ta zmožna pojasniti delovanje jezika med sporazumevanjem ali pa se še zmeraj ukvarja z jezikom kot samozadostnim, zaprtim, za družbene dejavnike neobčutljivim sistemom.

Da bi lahko dala oceno obstoječega stanja jezikovne vzgoje in nakazala smeri njenega nadaljnega razvoja, naj uvodoma oblikujem model jezikovnih in sociolingvističnih pravil, ki vodijo človekovo praktično sporazumevanje.

2. Pravila, ki usmerjajo nastajanje sporočila

V jezikoslovju je uveljavljeno spoznanje, da je temeljna enota sporazumevanja besedilo. Za začetek si oglejmo nekaj preprostih sporazumevalnih (= govorno-družbenih) položajev in skušajmo na podlagi teh opazovanj razkriti pravila jezikovne rabe.

– Kako se sporazumeva inženir, ki je doma na Pohorju, na sestanku delovne organizacije in kako s kmeti v domačem kraju;

– kako bi poprosila naslednje naslovnike, naj odprejo okno: mlajšega brata, očeta, sošolca, učitelja, tujca;

– kako bi na cesti pozdravila učitelja in kako sošolca;

– kako bi o prometni nesreči poročala v časopisu, miličniku in svojim domačim.

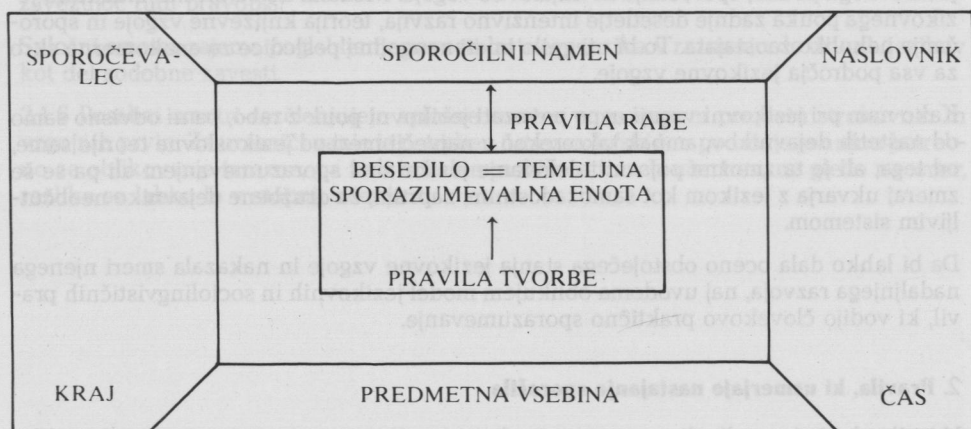
Naštela sem le nekaj preprostih govorno-družbenih položajev.

Razčlemba nam najprej pokaže, da isti sporočilni namen v raznih sporazumevalnih položajih izrazimo različno. Med govorjenjem se neprestano odločamo o tem, kateri izraz bi najbolj ustrezal okoliščinam: upovedovani predmetni vsebini, naslovniku, prostoru in času sporočanja (kontekstu). Če torej izraz ob istem sporočilnem namenu izbiramo, je treba jezik s stališča rabe definirati kot socialno občutljivi sestav izbirnih izraznih sredstev. Najprej izberemo socialno zvrst, nato besedišče, skladenjsko različico, glasovno podobo povedi in sestavo besedila, če je to zgrajeno iz več sporočilnih enot.

Za uspešno sporazumevanje ne zadoščajo samo pravila tvorbe in izbirna sredstva za izražanje enakih sporočilnih namenov. Obvladati moramo tudi pravila rabe. Ta uravnava razmerja med pravili tvorbe in govorno-družbenim položajem in določajo izbiro. V jezikoslovju oz. njegovi veji sociolingvistiki še niso raziskana. Kljub temu pa velja prepričanje, da je v sklopu verjetnosti empiričnih raziskav mogoče napovedati pogostnost rabe v posameznem položaju. Pravila rabe so sestavljena iz nenapisanih dogovorov, norm in načel o tem, kako se kaže govorno obnašati v posameznem družbeno-govornem položaju, da bi bilo naše govorno vedenje položaju primerno in učinkovito.

Prikazana razčlemba je razkrila pravila, ki vodijo jezikovno vedenje v procesu sporazumevanja. Povzemam jih z naslednjim narisom.

OKOLIŠČINE (kontekst)

PRAVILA TVORBE:

Vodijo nastajanje besedila:

- besedišče in besedotvorna ustvarjalnost;
- pravila tvorbe stavkov in stavčnih zvez;
- pravila tvorbe besedil (kohezivna pravila, makrostrukturalna pravila)

IZBIRNA PRAVILA:

Jezik je socialno občutljiv sestav izbirnih pravil:

- izbira vrste govornega dejanja (npr. prošnja, nasvet, ukaz, spodbuda idr.)
- socialne zvrsti;
- besedne sopomenke;
- skladijske različice;
- glasovne različice;

PRAVILA RABE:

vodijo razmerja med sporazumevalnim položajem in izrazom: dogovori, norme, načela, strategije o primernem in učinkovitem sporazumevanju.

CILJ:

slovnična pravilnost

slogovno-sporočilna ustreznost

primernost in učinkovitost

Teoretična razčlemba jezikovnih pravil rabe omogoča oceniti, ali je teorija in praksa jezikovne vzgoje usklajena s temi ugotovitvami, in če ni, kje bi morali prizadevanja okrepiti in z novimi vsebinami, metodami ali celo smotri izboljšati jezikovni pouk, da bi v večji meri razvili kulturo praktičnega sporazumevanja.

Potem ko smo oblikovali teoretični model pravil, ki usmerjajo rabo jezika, skušajmo oceniti ali se ta spoznanja zadosti izražajo v teoriji in praksi jezikovne vzgoje.

3. **Primanjkljaji jezikovnega pouka**

Pri jezikovnem pouku smo se ustavili pri stavku in stavčnih zvezah; to so bile najvišje enote jezikovnega spoznavanja. Jezikovna pravila, po katerih nastajajo besedila (pravila o koreferenčnem izražanju: pozajmljanje: osebnozaimensko, kazalno, oziralno; leksično poimenovanje, sopomensko izražanje, izpusti idr.), pa le polagoma prodirajo v učne načrte, še počasneje v sam pouk. Znaten napredek je dosežen z novimi učnimi načrti za usmerjeno izobraževanje, vpeljavajo spoznanj besediloslovja pa omogočajo tudi učni načrti za osnovno šolo.

V šoli vse premalo uzaveščamo jezik kot sestav izbirnih in družbeno občutljivih pravil tvorbe tako na sistemski ravni kot med praktičnim sporazumevanjem. Vpeljali smo sicer teme socialne zvrsti, funkcijske zvrsti, ne spoznavamo pa tudi slogovno in sobesedilno motiviranih besednih in skladenjskih različic, ki jih imamo pri upovedovanju na voljo.

Pravila rabe, to je dogovori, norme, načela in strategije o tem, kateri izraz ustreza sestavi sporazumevalnega položaja, pa v šolo skoraj še niso prodrli in tu nas čaka največ dela.

Med temeljne primanjkljaje jezikovnega pouka lahko uvrstimo tudi razširjeno prakso, da jezik opazujemo mimo besedila in rabe, pri obravnavi besedil pa se obnašamo, kot da niso izražena jezikovno. To je posebej boleče pri pouku književnosti, saj se je umetnostno besedilo skozi zgodovino slogov razvijalo kot zavestno raziskovanje in bogatenje izraznih možnosti jezika. Jezik v zgodovini umetnostnega besedila in teorija umetnostno-estetske jezikovne vloge je tako rekoč neobdelano raziskovalno področje.

S stališča jezikovne didaktike bi lahko rekli, da smo premalo spoštovali temeljno načelo jezikovnega pouka, ki pravi, da naj bo besedilo izhodišče pri obravnavi sleherne slovnične teme. Izbira besedil naj bo zvrstno raznolična, slogovno neoporečna in blizu učenčevim zanimanjem. Besedilo pa lahko nastane tudi kot izid neposrednega sporazumevanja v razredu. Nato ga opazujemo s stališča slovničnega pojava, ki je predmet obravnave.

4. **Kako pri jezikovnem pouku do besedila in rabe**

Vedno znova je treba poudarjati, da kultura sporazumevanja ni odvisna samo od jezikoslovne teorije in jezikovnega pouka, ampak od jezikovne rabe pri vseh predmetih. Zahteva »dajte jim priložnosti, da komunicirajo«, ni le stališče modernega učenja jezika, ampak temeljno dejstvo, da se vse, kar se zgodi v razredu, zgodi v obliki sporazumevanja, pretežno seveda jezikovnega.

Učencem je treba omogočiti sporazumevalno prakso, ki spodbuja demokratični pogovor, v katerem prevladujejo načela sproščenosti, enakomerne porazdelitve sporazumevalnih priložnosti, argumentiran in problemski pogovor.

Neposredno na jezikovni pouk pa se navezujejo naslednji smotri sodobne jezikovne vzgoje, ki jih lahko izpeljemo tudi iz uvodoma dane razčlembe pravil jezikovne rabe:

– učenci naj poleg skladnje stavka in stavčnih zvez osvojijo tudi pravila, po katerih stavke in stavčne zveze povezujemo v večje besedilne celote. To so predvsem t. i. kohezivna pravila: pozajmljanje (osebnozaimensko, kazalno, oziralno), izpusti sestavin glagolske in samostalniške besedne zveze ali večjih besedilnih delov; raba veznika in členka v besedilu, oblike leksične kohezivnosti;

– poleg teh besedilotvornih pravil naj spoznajo tudi makrostrukturalna pravila, tj. zgradbo besedila kot celote, najprej ob razčlembi tujih besedil, nato kot dispozicijo lastnega besedila;

– uzaveščamo jim izbirne možnosti za izražanje enakih vsebinskih podstav in različice vrednotimo slogovno in sporočilno;

– poleg pravil tvorbe spoznavajo tudi pravila rabe. V ta okvir uvrščamo znanje o temeljnih sporočilnih vlogah, vrstah govornih dejanj za njihovo opravljanje, socialnih in funkcijskih zvrsteh, besednih sopomenkah, skladenjskih in glasovnih različicah. Uzaveščamo pravila rabe, ki zadevajo naslovnika in njegov družbeni položaj (oblike demokratičnega ali hierarhičnega sporazumevanja v družini, šoli, poklicu, družbi), načela medsebojnega sporazumevanja in drugo.

Naštete smotre bom skušala prikazati nadrobneje in ponazoriti s primeri. Izbrala sem možnosti, ki jih boste lahko nemudoma uresničevali in ne bo treba čakati sistemskih sprememb učnih načrtov in učbenikov. Dobra volja bo zadosti.

4.1 Prvine besedilne skladnje

Do pravil besedilne skladnje učence pripeljemo po dveh poteh: pri obravnavi stavka in stavčnih členov uzavestimo sobesedilno motivirane različice: izpuste poimenovanj za osebek in njegovo izražanje z oblikoslovnimi podatki, vsebovanimi v osebni glagolski obliki (povedku), pozajmljanje poimenovanj za predmet, izpuste sobesedilno znanega jedra samostalniške besedne zveze. Poleg tega pa ta pravila lahko povzamemo z razmeroma preprostim sintetičnim postopkom: učenci tvorijo besedilo iz vsote stavkov in ugotovijo, kateri posegi so bili potrebni, da je nastala oblikovno usklajena celota.

4.1.1 Sobesedilno motivirane preoblike pri obravnavi stavčnih členov. Poleg samostojnih in neodvisnih struktur bi morali spoznati njihove sobesedilne ali slogovno motivirane preoblike. Oglejmo si nekaj značilnih primerov:

Z besedo ali besedno zvezo izraženega stavčnega osebkca v sobesedilu ne ponavljamo, ker oblikoslovne podatke o njem nosi povedek – osebna glagolska oblika (osebek namreč določa spol, število in osebo povedka), predmetnopomenski podatek pa ohranimo v delovnem spominu:

(1) *Skozi okno je pogledala jezna gospodinja, v roki je (∅) držala snežno belo krpo.*

(2) *Z besedo ali besedno zvezo izraženi predmet, znan iz sobesedila, pozajmimo:*

Sapra je vzela izpod pazduhe lešnik in ga dala veverici. Ta je vzela lešnik v tačke in si ga s sijočimi očmi ogledala in ugriznila vanj.

Bogate možnosti za sobesedilne in slogovno motivirane preoblike nudi obravnava prilastka.

Obravnavo prilastka bi morali izpopolniti z dvema temeljnima spoznanjema: (a) s pretvornim razmerjem med glagolsko in samostalniško zvezo, ki je temeljno pomenotvorno slogovno sredstvo, ki ločuje pomembne jezikovne zvrsti med seboj, in (b) s sobesedilno

motiviranimi posegi v sestavi samostalniške besedne zveze, tj. z možnostjo izpusta iz sobesedila znanega jedra v samostalniški besedni zvezi.

a) (1) *V tako napetem prisluškovanju ni vedel, kako ga je zmanjkalo.*

Napeto je prisluškoval in ni vedel, kako ga je zmanjkalo.

(2) *Zagledal je drobceno svetlobo v obliki očesc.*

..., ki je bila podobna očescem.

..., podobno očescem.

Hitel je v hosto, ki je dišala po zelenem rastju.

..., dišečo po zelenem rastju.

Hitel je v hosto, po zelenem rastju dišečo.

(3) *Mlada, čedna in rumenokljuna kosovka je rekla kosu, ki jo je zapeljeval s sladkim prepevanjem: »Ja, kam pa hiti ta ubogi otrok brez perja?«*

Mlada kosovka – bila je čedna in rumenokljuna – ...

Mlada kosovka, čedna in rumenokljuna, ...

Učenec naj bi spoznal izbirne možnosti, ki jih ima na voljo za izražanje lastnosti predmetov, in jih slogovno ovrednotil. Temeljno polje slogovnih možnosti so opisane pretvorbne možnosti, ki omogočajo najprej pretvorbo glagolskega izražanja v samostalniško, nadalje levo, desno, stavčno ali pristavkovno izražanje pomenskega določila. Tako bi obravnava prilastka ne ostajala formalno spoznanje o zgrajenosti stavka (to je seveda temeljno in nujno izhodišče za nadaljnje širitve), ampak bi z njo bistveno obogatili učenčeve izrazne možnosti.

b) Za izražanje enako pomembne kot opisane slogovne različice so sobesedilno motivirane preoblike, tj. izpust iz sobesedila znanega jedra samostalniške besedne zveze.

(4) *Pohitel je v kamro in se vrgel na posteljo beroč Andersenove pravljice. Najprej je prebiral tisto (Ø) o starem volku.*

Navadno ljudje mislijo, da sta pri nas dva ježa, svinjski (Ø) in pasji (Ø); da je svinjski (Ø) dober za jed, pasji (Ø) pa ne.

Že spoznanim možnostim (pozajmljanje, izpusti, pretvorbe GZ v SZ) je treba dodati še možnosti leksične izbire pri izražanju koreferenčnih sestavin besedila.

4.1.2 Obravnavo sobesedilno in slogovno motiviranih preoblik pri posameznih stavčnih členih strnemo tako, da opazujemo življenje stavčne strukture (kot temeljne enote) v besedilu. Zelo primerna je sintetična pot: učencem damo skupino pomensko povezanih, a oblikovno neuskklajenih stavkov. Ti tvorijo oblikovno usklajeno besedilo in pri tem odkrijejo pravila za izražanje koreferenčnih sestavin besedila. Oglejmo si preprost primer:

(1) *Deklica reže kruh z nožem. Nož je oster. Deklica se ureže v prst. Iz prsta deklici priteče kri.*

Odkrili bodo več mogočih »dobrih« besedil. Raznolikost odgovorov pa je temeljna sestavina ustvarjalnosti. Oglejmo si nekatere rešitve:

(1.1) *Deklica reže kruh z nožem. Rezilo je ostro. Nerodnica se ureže v prst. Iz rane ji priteče kri.*

Besedilo je nastalo z leksičnim preimenovanjem koreferenčnih sestavin besedila. Odkrito je prvo pravilo za izražanje koreferenčnosti.

(1.2) *Pri rezanju kruha z ostrim nožem se deklica ureže do krvi v prst.*

Besedilo je doseženo s posamostaljenjem stavkov.

(1.3) Deklica reže kruh z nožem, ki je oster. Ureže se v prst, iz katerega ji priteče kri.

Pri tvorjenju besedila je uporabljeno oziralno in osebnozaimensko pozajmljanje ter izpust osebkovega poimenovanja (ker so podatki o njem vsebovani v povedku).

Nastalo bo morda še več besedilnih »različic«. Razložili jih bomo slogovno in sporočilno. Z leksičnim preimenovanjem damo predmetnopomenskim podatkom večji poudarek kot z nezaznamovalnim pozajmljanjem. Pri strnitvi nekatere podatke potisnemo v podrejeni položaj (rezanje kruha, ostri nož, do krvi).

Potrdile se bodo naslednje prednosti procesne pojmovnosti:

– že v procesu spoznavanja bo dosežena tesna vez med teorijo in prakso, teorija (pravila koreferenčnega izražanja) bo usmišljena praktično, s procesom tvorjenja besedila;

– postopek bo vseboval prvine ustvarjalnosti: rešitev ne bo samo ena, ampak jih bo več. To pa ni samo sestavina obče ustvarjalnosti, ampak razkriva bistvo sporazumevalne ustvarjalnosti: med tvorjenjem sporočila neprestano izbiramo med izbirnimi upovedovalnimi pravili;

– ker bodo učenci v spoznavnem procesu dobredno vstopili v besedilo, bodo za delo motivirani;

– usvojeno znanje bo uporabno.

Procesna pojmovnost razkrije bistvo sporazumevanja, poveže teorijo s prakso, razvija ustvarjalnost in prispeva k uporabnosti znanja.

Toda uveljavimo jo lahko šele tedaj, ko znanost razkrije bistvo nekega procesa.

4.1.3 Poleg sobesedilno motiviranih preoblik posameznih sestavin glagolskega stavka in stavka kot celote naj učenci spoznajo še preoblike, pri katerih posamezno sestavino stavčne strukture izločimo, osamosvojimo ali podvojimo. Logično zgradbo stavka ohranjamo neokrnjeno le v strokovnih besedilih, pri praktičnem sporazumevanju in v umetnostnih besedilih pa ravnamo drugače. Oglejmo si nekaj razmeroma naključno izbranih primerov (sistematičnih raziskav še nimamo):

(1) *V brajdi se je oglašal črček. Boječ. Kakor grgrajoči biseri. (V brajdi se je boječ oglašal črček kakor grgrajoči biseri).*

Sestavino osamosvojimo, ji damo neodvisnost in tako večjo sporočilno težo.

(2) *Spod sebe je vzel poležano knjigo in smuknil v rosno jutro. Kar v belih spodnjicah.*

(3) *To uslugo ti pa res lahko naredim. Z največjim veseljem.*

(4) *Miška se je držala za gobček in od časa do časa zatamala. Malo od bolečine, malo od lakote. Malo od užaljenosti, malo od jeze. Malo pa tudi od strahu pred zobozdravnikom.*

Še večjo sporočilno težo dobi sestavina, ki jo z osamosvojitvijo podvojimo oziroma ponovimo. Ponovljeno pomensko natančneje določimo:

(1) *Kapljica je uzrla na suhi vejici puščavske rastline cvet. Svoj cvet.*

(2) *Torej potrebujem pomoč, je sklenila Sapramiška, in vtaknila vse tri lešnike pod pazduho in se odpravila ven. V gozd.*

(3) *Glej ga, zajca, ki ždi pod grmom, debelega sivega zajca z debelimi sivimi očmi.*

(4) *Ti si ga požrla, moj lešnik, ki sem si ga prihranila od včeraj. Moj lešnik, ki mi ga je dala sestrična! Tako krasen lešnik!*

Seveda pa vse te preoblike spozna učenec šele tedaj in samo tedaj, ko je trdno osvojil temeljno in neodvisno strukturo stavka in stavčnih zvez. Pri tem bo pogosto potrebna individualizacija in notranja diferenciacija, pri čemer imajo osnovne strukture naravo temeljnega in za vse obveznega znanja, preoblike pa osvojijo tisti, ki so jim kos. Ob dobri metodi je takih lahko veliko, da ne rečem vsi povprečno zmožni učenci.

4.2 Izbirna jezikovna pravila

Med upovedovanjem se neprestano odločamo, kako bomo vsebino in sporočilni namen izrazili. Izbira na eni strani predpostavlja izbirna izrazna sredstva, na drugi pa, da ima govorno dejanje lahko razne izide, zaželeno in nezaželeno. Dejanje velevanja ima dva mogoča izida: naslovnik bo zaželeno dejanje opravil ali pa ga ne bo. Zato sporočevalec med upovedovanjem oceni, s katerimi izraznimi možnostmi bo najverjetneje dosegel zaželeni sporočilni učinek. Oceno opravi na podlagi preteklih izkušenj z naslovnikom. Če pa takih izkušenj nima, opravi prenos iz drugih podobnih položajev. Zlasti v tem primeru se pogosto moti. Najprej se odloči za samo vrsto govornega dejanja. Izbira izmed možnosti, ki jih ima na voljo za opravljanje iste sporočilne vloge. Na naslovnikovo voljo lahko vpliva tako, da mu ukaže, svetuje, ga spodbudi, prosi, izrazi željo. Sočasno oz. najpoprej izbere socialno zvrst. Sledi izbira besedišča, skladijske različice in končno glasovna realizacija povedi. Tudi na tej ravnini je več možnosti.

Poglejmo si nekaj mogočih različic, ki jih ima na voljo mama, če želi otroka spodbuditi, da bi pojedel koren:

a) Izbira govornega dejanja: želja, prošnja, zahteva, ukaz, spodbuda, nasvet, utemeljitev idr.:

Marko, moraš pojesti koren!
Marko, pojej koren!
Marko, zahtevam, da poješ koren!
Marko, takoj pojej koren!
Marko, kako bi bilo, če bi pojedel koren!
Marko, zakaj ne poješ korena!
Marko, korenje je zdravo, le pojej ga!
Marko, želim, da poješ koren!
Marko, boš pojedel koren?
Itn.

Odločimo se npr. za spodbudo. Sledi izbira besedja: (koren/korenček, Marko/Markec, pojej/popapaj) in skladijske različice. Glasovne podobe ni mogoče ponazoriti, lahko pa si predstavljamo, na koliko načinov je mogoče poved izgovoriti.

Zastavlja se pomembna raziskovalna naloga: sistematična raziskava govornih dejanj, ki jih imamo na voljo za opravljanje iste sporočilne vloge, raziskave skladijskih različic na sistemski ravnini in njihovo slogovno-sporočilno vrednotenje v besedilih. Še največ je postorjenega pri raziskavah funkcijskih zvrsti. Tu so razmeroma jasna tudi pravila rabe, tj. razmerja med zvrstjo in govornim položajem. Zanimivo raziskovalno vprašanje je tudi možnost leksičnega poimenovanja koreferenčnih prvin besedila (sopomenke, nadpomenke idr.).

Ob vseh teh neraziskanih vprašanjih si oglejmo primere skladijskih različic in poskusimo prikazati nekatere pomenske premike, ki jih omogočajo:

Šel je na podeželje, ^{tam} ga je čakala nevesta. (priredno-podredna
kjer razmerja)

Ko se je oče vrnil,
so se vrstili prepiri. (samostalniško-glagolsko)

Po očetovi vmitvi

Zahrepenel je.
Obšlo ga je hrepenenje.

Oče prihaja, verjetno spet pijan.
Oče. Prihaja. Verjetno spet pijan. (sestavljena-razstavljena sestava)

Postavljata se dve vprašanji: katere skladijske različice imamo na voljo (njihova sistem-
ska obravnava) in kaj vpliva na njihovo izbiro med sporazumevanjem.

Kadar v jeziku izrazna sredstva izbiramo, smo v območju slogovnega. Toda že sedaj je tre-
ba povedati, da je slog tudi pomen. »Sopomenk«, tako besednih kot skladijskih, ki bi
pomenile isto na vseh pomenskih ravninah, v jeziku ni. O stilistiki v skladnji piše precej
izčrpno J. Toporišič (razprava je ponatisnjena v Novi slovenski skladnji, 1983, str. 189).
Pisec našteje 15 slogovnih krogov. Nekatere bom ponovila, le da jih bom razvrstila po
drugačnem merilu:

(1) priredno-podredno izražanje skladijskega razmerja (med besedami, besednimi zve-
zami ali stavki):

V velelnih povedih je izhodišče sporočila naslovnik, ^{ta} naj bi prevzel vlogo vršilca.
^{ki}

(2) glagolsko-samostalniško izražanje:

Po njegovem odhodu
je zavladalo olajšanje.
Ko je odšel,

(3) glagolsko-neglagolsko izražanje:

Ssst! – Tih bodi! Utihni!

(4) premi-odvisni poročani govor:

»Grozno, polž v solati!« je zakričala mama.
Mama je zagledala v solati polža in zakričala.

(5) nedokončane, zamolčane, izpuščene, izpostavljene, preskočene, pristavljene, vrinjene
skladijske sestavine:

Se mogoče še spomniš, takrat ...
Tako izgini, če ne ...!
Naš Joža, ta ti jo pa zna zagosti!
Odpotoval je v Italijo, v Bari.
S tisto tvojo košarko, kar pozabi nanjo!
Zunaj, mislim da pred sosedovo hišo, je zacvilil pes.

(Dular, Kirn, Mrdavšič, 1979)

(6) poimenovalne različice: enobesedna ali večbesedna poimenovanja:

Išče te tisti, ki zdravi živino.

Išče te živinozdravnik.

(7) vezniške različice, mnogovezje, brezvezje.

(8) skladske različice v okviru besednega reda:

Kakšno je dano v tem pismu povelje?

Kakšno povelje je dano v tem pismu?

V šoli obravnavamo skladske stilistiko še iz drugih, ne samo iz systemskega zornega kota. Učenec spozna skladske različice glede na prenosnik (govorjena ali pisana besedila), glede na funkcijsko zvrst (skladnja umetniških, strokovnih, praktičnosporazumevalnih besedil), slog posameznih piscev in še kaj. Po skladski oblikovanosti se razlikujejo tudi sporočalske oblike, kot so opis, pripoved ali razlaga (glej J. Dular, T. Korošec, Slovenski jezik 3).

Samo znanje o skladskih različicah torej ne zadošča. Učenec mora razviti zmožnost njihove izbire glede na vrsto besedila, namen sporočila in naslovnika.

4.3 Pravila rabe

Medtem ko so pravila tvorbe dogovorjena in skoraj brez izjem, je razmerje med govornim položajem in izrazom veliko manj jasno in zastavlja se vprašanje, ali je povsem nedogovorjeno ali pa vendarle obstajajo družbeno dogovorjena razmerja o tem, kateri izraz ustreza posameznemu govornemu položaju. Bahtin pravi, da bi bilo sporazumevanje prenaporno, če že ne kar nemogoče, če bi se sporočevalec moral v slehernem govornem položaju odločati, kako naj oblikuje sporočilo. Ugotavlja, da najpogosteje ne izbiramo besed in skladskih pravil, ampak uporabljamo že kar narejene besedne zveze ali celo povedi. Kadar so razmerja med govornim položajem in sestavom jezikovnih izraznih sredstev dogovorjena, govorimo o *z v r s t e h*. Dogovorjeni so mnogi vzorci praktičnega sporazumevanja (pozdravi, pokloni, zahvale, nagovori, razne oblike javnega sporazumevanja), do neke mere je dogovorjena oblika strokovnih in znanstvenih besedil, dogovorjeno je, kdaj se sporazumevamo v narečju in kdaj v zbornem ali pogovornem jeziku. Vendar se je treba zavedati, da so pravila rabe socialno obarvana in slojevsko porazdeljena; kmečki ljudje npr. se pozdravljajo drugače od mestnih, študentje drugače kot profesorji. Človek skupaj s socialno izkušnjo usvaja tudi znanje o učinkovitem in primernem izražanju v posameznih govornih položajih.

Sestavina pravil rabe so tudi *s p o r a z u m e v a l n a n a č e l a*. Grice je prikazal načelo sporazumevalnega sodelovanja, razčlenil ga je na načelo kakovosti, količine, razmerja in načina, to je zahteve, da med sporazumevanjem sodelujemo s pomembnimi podatki, da ne povemo niti manj niti več, kot je treba, da smo zavezani resnici in dokazu, se izogibamo dvoumnosti in nejasnosti ter sporočamo urejeno. Leech je dopolnil to načelo še z načelom obzirnosti, vljudnosti in ironije. Toda temeljna vloga sporazumevanja ni sporazumevalno sodelovanje, ampak učinkovito sporazumevanje, to je tako, pri katerem sporočevalec doseže sporočilni namen: naslovnika npr. prepriča, da ima prav, vpliva na njegova stališča in njegovo voljo ter dejavnost, ga vplete v lastna doživljanja in drugo. Sporočevalčevi sporočilni nameni pa lahko zahtevajo, da zataji resnico, je neiskren in prikriva dejanski interes. Poleg sporazumevalnih načel sporazumevanje v prvi vrsti usmerjajo sporočevalčeve potrebe, interesi in motivi ter njegova ocena naslovnikovih interesov in potreb. Med sporazumevalnimi načeli in vrednotami ter potrebami in interesi lahko pride do naslednjih neskladij:

- iskrenost sporočila zahteva skladje med mišljenim in izrečenim;
- načela, vrednote: – resničnost sporočila zahteva skladnost med izrečenim in dejanskim;
- načela, ki zadevajo spoštovanje naslovnika in obzirnost do njega

potrebe NESKLADJE

interesi

motivi rešitev konflikta: odpoved potrebam ali načelom

Zavedati se je treba, da imata etično-vrednostna in interesna podstava sporočila razredno naravo. Zato se zastavlja vprašanje, kako vgraditi v proces jezikovne vzgoje temeljni etični imperativ, da je treba govoriti tako, kot mislimo, in delati, kakor govorimo. Jezik je namreč izraz protislovnih razmerij med mišljenjem, delom in govorjenjem. Omogoča naslednja razcepljena razmerja med dejanjem, govorjenjem in mišljenjem:

- misel: govori drugače, kot misli – laže, je neiskren; govori brez misli, čveka.
- beseda: beseda je beg pred dejanjem – kaj boš govoril, delaj; govori tako, a dela drugače; beseda prikriva dejanja.
- dejanje: dejanje je beg pred besedo in izkrivljenimi razmerji med besedo, dejanjem in mislijo; neposredna akcija in nejezikovni kodi postanejo sredstvo sporočanja (npr. punk).

Pravila rabe so premalo raziskano področje jezikovne dejanskosti, celo vprašanje, ali jih je mogoče sistematično razčleniti, ni zanesljivo odgovorjeno. Zahtevajo namreč, da raziskujemo povezave med jezikovnim in družbenim vedenjem. Toda že skopo in nepopolno zajetje vprašanj, ki so povezana z njimi, omogoča postaviti nekatere smotre in naloge jezikovne vzgoje:

- učenci naj spoznajo slovenski jezik kot sestav socialnih zvrsti. Osvojijo naj normo knjižnega jezika, ob tem pa razvijejo občutek za primerno rabo vseh zvrsti;
- ob pravih pisnega izražanja naj spoznavajo lastnosti govornega izražanja in si uzaveštujejo dejstvo, da je govorna beseda in glasovna podoba jezika prvotna oblika sporazumevanja;
- spoznavajo naj jezikovne lastnosti vseh funkcijskih zvrsti: poleg praktično-sporazumevalne in umetnostne tudi strokovno;
- uzaveščajajo naj se o vlogi naslovnika in o tem, da tudi sporočevalec ni gospodar jezika in da poleg vsebine sporoča sebe samega in to tem bolj, čim manj jezik obvlada;
- urijo naj se v izražanju temeljnih sporočilnih vlog: opisovanju, poročanju in pripovedovanju o dejanskosti, miselnem ugotavljanju in razlaganju (sklepanje, dokazovanje, definiranje, predpostavlanje, primerjanje, ugotavljanje vzrokov, namenov in okoliščin, povzemanje, kontrastiranje, ponazarjanje s primerom ali narisom, razvrščanje, posploševanje, izvzemanje idr.); vplivanju na naslovnikovo voljo (zahteve, ukazi, prošnje, spodbude, nasveti, prepričevanje, prepovedi, grožnje idr.) ter v izražanju čustvenih stanj (veselje, žalost, radost, občudovanje, presenečenje, prevzetost, nejevolja, jeza, razdraženost, mržnja,

prezir, zaničevanje) in čustvenih razmerij (pozdrav, sočutje, obžalovanje, pomilovanje, zahvala, hvaležnost, spoštovanje, sovražnost idr.).

Pri obravnavi govorne dejavnosti raziskujemo primerna in neprimerna razmerja med družbeno-govornim položajem in izrazom. Ugotavljamo, katere izrazne možnosti imamo na voljo in kakšno družbeno in spoznavno vsebino z njimi izražamo. Ob tem poleg pravil primernega in učinkovitega sporazumevanja razkrivamo vrednostno-etično podstavo sporočila.

4.4 Načelo besedilne zasnovanosti

Da bi lahko uresničili zapletene in zahtevne smotre, je treba jezikovni pouk zasnovati na besedilih. Zajemamo jih iz vseh območij rabe in vseh učnih predmetov.

Literatura:

1. Dular, J. (1979/80): O definicijah funkcijskih vrst in njihovi formalizaciji v šoli. Jezik in slovstvo, XXV, š. 3, s. 80–85.
2. Dular, J. (1982): Priglagolska vezava v slovenskem knjižnem jeziku. Disertacija. Filozofska fakulteta, Ljubljana.
3. Jug-Kranjec, H. (1981/82): O pomenski in stilni vlogi besednega reda pri oblikovanju sporočilne perspektive povedi. Jezik in slovstvo, XXVII, š. 2–3, s. 37–42.
4. Jug-Kranjec, H. (1984): Skladenjska in pomenska zgradba besedila v Pregljevem romanu Bogovec Jernej. Obdobje ekspresionizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana.
5. Kunst-Gnamuš, O. (1981): Pomenska sestava povedi. Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani.
6. Kunst-Gnamuš, O. (1983): Nadpovedna skladnja v osnovni in srednji šoli. Vzgoja in izobraževanje, XIV, š. 6, s. 8–14.
7. Kunst-Gnamuš, O. (1984): Govorno dejanje – družbeno dejanje. Pedagoški inštitut.
8. Pogorelec, B. (1969): Zgradba stavka v prozi Ivana Cankarja. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana.
9. Pogorelec, B. (1975): Metodologija jezikovnostilistične raziskave Cankarjeve proze. Jezik in slovstvo, XX, š. 8.
10. Pogorelec, B. (1976): Ivan Cankar – vozlišče slovenskega slovstvenega razvoja. Jezik in slovstvo, XXII, š. 5.
11. Toporišič, J. (1976): Slovenska slovnica. Založba Obzorja Maribor.
12. Toporišič, J. (1982): Nova slovenska skladnja. Državna založba Slovenije, Ljubljana.
13. Toporišič, J. (1984): Slovenska slovnica. Založba Obzorja Maribor.
14. Vidovič-Muha, A. (1981): Pomenske skupine nekakovostnih izpeljanih pridevnikov. Slavistična revija, XXIX, š. 1, s. 19–42.